

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ УНР В ЕКЗИЛІ у 1945 – на початку 1950-х років

Проаналізовано та введено до наукового вжитку низку документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України щодо діяльності уряду УНР в екзилі у 1945 – на початку 1950-х рр. Охарактеризована діяльність уряду в екзилі щодо боротьби за відновлення української державності, висвітлені форми і методи звернення уваги міжнародної спільноти на важкий стан у тогочасній Україні та викриття окупаційної політики червоної Москви.

Ключові слова: Генеральний секретар ООН, мордовські спецтабори, ООН, Рада Європи, Уряд УНР в екзилі, уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Проанализировано и введено в научное потребление ряд документов Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, которые касаются деятельности правительства УНР в эмиграции в 1945 – начале 1950-х гг. Охарактеризована деятельность правительства в эмиграции относящаяся к борьбе за восстановление украинской государственности, освещены формы и методы обращения внимания международного сообщества на тяжелое положение в тогдашней Украине и разоблачение оккупационной политики красной Москвы.

Ключевые слова: Генеральный секретарь ООН, мордовские спецлагеря, ООН, Совет Европы, Правительство УНР в эмиграции, правительство Украинской Советской Социалистической Республики.

A series of documents of the State Archives of the Higher Authorities and Government of Ukraine relating to the activities of the Ukrainian People's Republic government in exile in 1945 – the beginning 1950-s were analyzed and put into scientific use. A permanent struggle for the restoration of Ukrainian statehood, notification of the international community about the difficult situation in the contemporary Ukraine, and disclosure of the occupational policies of the red Moscow characterize Ukrainian government in the exile.

Key words: UN Secretary General, Moldovian special camps, the United Nations, the European Council, Ukrainian People's Republic government in exile, the government of the Ukrainian Socialistic Soviet Republic.

Історія України ХХ століття відома різнобарв'ям своєї політичної орієнтації, великою кількістю ідей державотворення. Центральне місце в ній займає національно-визвольний рух України, який став підставою відродження ідеї української незалежності. 20 листопада 1917 року після проголошення Третім універсалом Української Центральної Ради новітньої держави українського народу Української Народної Республіки було сформовано уряд УНР. Утім, внаслідок більшовицької окупації

уряд перебував спочатку частково, а з кінця 1920 року цілком поза межами Української Народної Республіки на території Польщі в Тарнові. Згодом осередками державного центру були Варшава, Париж, Прага.

Діяльність, що її реалізував уряд УНР в екзилі, у сучасній українській історіографії відображена ще неналежним чином. Потребує конкретизації і деталізації зусилля українського уряду в період після Другої світової війни, у час утворення таких

міжнародних організацій як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи. До цих організацій екзильний уряд звертався з численними нотами, меморандумами та офіційними листами з метою повідомити світову громадськість про складне становище українського народу під тоталітарно-поліційним режимом радянської Москви.

Мета публікації – увести до наукового вжитку низку важливих документів, що відкрили міжнародній спільноті тогочасний стан українського населення під сталінським тоталітарним режимом, викриваючи його екстермінаційну політику щодо українців.

Доцільність уведення цих документів полягає також у протиставленні політкоректної офіційної риторики Української РСР на міжнародній арені, що була цілком протилежною риториці Уряду УНР в екзилі, що намагалася показати світу справжню тогочасну ситуацію в Україні.

Загалом опрацьовані документи, на жаль, не відображають цілісної картини діяльності уряду УНР у повоєнний період. Втім, з-поміж тих джерел, які було знайдено і опрацьовано, можна констатувати, що одним з головних напрямів діяльності екзильного уряду була пропаганда ідей української незалежності на міжнародній арені, викриття істинної політичної та соціальної ситуації, що склалася в Україні на той період.

Зокрема, цікавими, на нашу думку, є діяльність уряду УНР в екзилі, спрямована проти терору та голоду в Україні, спричинених більшовицькою владою. Так, у ноті, надісланій 22 січня 1946 року Секретарю Другої Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй у Лондоні, з'ясувалося міжнародно-правове становище України.

У цій ноті уряд УНР звертає увагу міжнародної спільноти на жахливий стан українського народу, який потерпає від голоду та терору з боку окупаційного московсько-більшовицького режиму. *«Населення не має даху над головою, не має що їсти і в що одягнутися, а окупаційна влада, згідно із проголошеним планом нової п'ятилетки, змушує всіх мешканців до надмірної праці у воєнній індустрії. Це робиться під гаслом необхідності готуватися до нової війни, причому громадян всього СРСР тримається в стані постійної воєнної горячки, вмовляючи в них, що совєтському союзові загрожує напад «капіталістичних держав»¹ [1, арк. 9-9зв.]. Секретар Генеральної Асамблеї ООН був проінформований про так звані «антифашистські» чистки, де під такою назвою проводились арешти, заслання, криваві розправи радянської влади над простими пересічними українськими громадянами, які не поділяють методів радянського режиму, що обстоюють демократичні форми державної влади у своїй вільній державі. А відтак кожен патріот власної держави офіційно називався «фашистом», до якого застосовувались «відповідні санкції». Значна увага приділялася проблемі так званих «остарбайтерів»², насильно*

депортованих до Німеччини, а також штучному бар'єру, створеного радянським урядом, з метою унеможливити повернення цього корінного населення України до своєї батьківщини. Уряд УНР чітко вказував на небезпеку політики заселення України росіянами та представниками інших прорадянських елементів, яка проводилася з метою перетворення її території на плацдарм для поширення московського імперіалізму на Балкани, Туреччину.

Змальовуючи правдиве становище окупованих червоною Москвою українських земель, уряд УНР не обходив мовчанкою той факт, що така ситуація мала місце і на територіях інших народів, зокрема Білорусії, Прибалтики, Кавказі, козаків Дону і Кубані, і, у меншій мірі, Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщини, Югославії.

Така правдива критика особливо загострилася під час викриття лицемірної позиції офіційного уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, представник якого, Дмитро Мануїльський, не інформував про усі вищеперелічені проблеми Організацію Об'єднаних Націй. Прямо вказувалося на абсолютну залежність уряду Української РСР від рішень Москви, його тотальну сателітність щодо СРСР, виступаючи з безпідставними обвинуваченнями демократичних держав в імперіалізмі і загрозі миру, як це було із Грецією та Індонезією. На це правдиво звертав увагу уряд УНР в екзилі, вказуючи, що Д. Мануїльський лише виконав покладену на нього частину плану дипломатичного наступу Москви на демократичний світ. *«Виступи Д. Мануїльського можуть викликати в необізнаного з правдивим станом речей світового суспільства вражіння, ніби Україна та її народ є джерелом ширення неспокою і провокацій в міжнародних відносинах. Уряд Української Народної Республіки, протестуючи проти плямування доброго імені України виступами представників уряду УРСР, своєю нотою знімає відповідальність з українського народу і, відповідно, з його законного уряду за провокаційні заяви Д. Мануїльського. Одночасно уряд УНР вважає за свій обов'язок, в ім'я історичної правди, ствердити, що вина за витворену ситуацію, при якій Москва може надуживати іменем України для провадження своєї імперіалістично-агресивної політики, ніяк не спадає на український народ і його легальну репрезентацію»* [1, арк. 10-10зв.].

У свою чергу, піднімалося також питання про підтримку західними демократичними державами українського народу в боротьбі за самовизначення. Тут мала місце критика позиції «демократичного світу» щодо національно-визвольної боротьби України в 1917-1920-х роках, віддання переваги денікінському проекту реставрації «єдиної і неподільної» Росії. Критикувалася також відсутність будь-якої реакції з боку європейських демократичних держав на масове виселення українців з батьківщини³, на організацію голоду радянською владою в Україні.

Звучала думка про те, що коштом України, Білорусі, Кубані, Кавказу, Туркменістану уряд СРСР придбав собі потрібну базу для реалізації своїх

¹ Тут і надалі збережено мову документів, подається без стилістичних правок.

² Від нім. *Ostarbeiter* – «східні робітники» – німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій, переважно з Рейхкомісаріату Україна протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

³ Мається на увазі операція «Вісла», яка була нічим іншим аніж етнічною чисткою, здійсненою польським комуністичним режимом у 1947 році проти місцевого українського населення.

імперських амбіцій. Це було пересторогою усьому демократичному світові перед новою радянською загрозою.

Уряд УНР вказував на розбіжність між шляхетними ідеалами, сформульованими в Атлантичній Карті, у декларації Президента Трумена та в Карті Організації Об'єднаних Націй і поблажливим ставленням до Радянського Союзу з боку демократичних держав. Уряд УНР в екзилі закликав країни поза радянським блоком не заспокоювати себе ілюзіями про можливість співпраці з СРСР, а натомість – унеможливити здійснення агресивних радянських планів шляхом виведення окупаційних радянських військ з територій не тільки Польщі, Угорщини, Болгарії, Югославії та Прибалтійських країн, але й територій народів, завойованих чверть століття тому – України, Білорусії, Кавказу, Туркменістану [1, арк. 11].

У зверненні уряду УНР в екзилі до Генерального Секретаря ООН Гледвіна Джебба йшлося про заклик до так званого колективного захисту конкретної держави-члена, прописаного в Карті ООН у випадку, якщо одна із держав-членів організації зазнає утисків, окупації іншою державою¹.

Цим протестом, висловленим в ноті від 22 січня 1946 року, уряд УНР викривав фіктивність уряду УРСР, вимагав вважати останнього нелегітимним на міжнародній арені, і зокрема в рамках ООН. Натомість екзильний уряд звернувся до Генерального Секретаря ООН Гледвіна Джебба з проханням про надання йому можливості брати участь в нарадах ООН, а також в роботі мирних конференцій.

На жаль, серед решти документів цього фонду не було знайдено відповіді на цю ноту. Техніка, у якій виконано документ, – машиннопис. Сам документ свідчить про високу культуру письма. З огляду на те, що документ був укладений також англійською мовою, можна казати про високий рівень володіння англійською мовою як іноземною представниками уряду УНР в екзилі.

Вартим уваги є також документ фонду 5235 від 5 серпня 1949 року, який є зверненням екзильного уряду до Голови Ради Європи² із привітанням, приуроченим до першого засідання Ради Європи у Страсбурзі та висловленням своєї прихильності до політики об'єднання усієї демократичної Європи. Звернення, надіслане Виконавчим Органом УНР в особі прем'єра Ісаака Мазепи та його заступника Степана Витвицького, повідомляє Голову Ради Європи про «*постанову II-ї сесії Української Національної Ради на чужині від 26.06.1949 року про потребу включення України до майбутньої Об'єднаної Європи*» [2, арк. 34]. У цьому офіційному листі постулюється прагнення України до здобуття своєї незалежності та подальшого приєднання до спільноти незалежних демократичних держав. А необхідність

включення України в систему Об'єднаної Європи мотивується забезпеченням економічної та політичної безпеки європейських народів перед російським комуністичним імперіалізмом: «*Ми віримо, що недалеким той час, коли представники вільної демократичної України візьмуть участь у Раді Європи як її рівноправні члени*» [2, арк. 34].

У цілому, в області зовнішніх зносин уряд УНР в екзилі у другій половині 40-х – початку 50-х років провадив політику активної пропаганди української державності крізь свої представництва в інших країнах, зокрема у Франції, Великій Британії, Канаді, Австралії, Сполучених Штатах, Італії, Швеції, Іспанії, Аргентині, Венесуелі. Так, у листопаді 1950 року Виконавчий Орган УНР (далі ВО УНР) вислав на ім'я Генерального Секретаря ООН п. Трюгве Хальвдан Лі ноту, у якій він спирається на статтю 1, 55, 62 Статуту ООН, про «*...охорону українського народу перед актами насильства з боку большевицького режиму*» [2, арк. 92]. При цьому нота стверджувала, що «*...т. зв. уряд Советської України репрезентує собою тільки російську окупаційну владу на Україні*», а тим самим і те, що «*всі заяви, договори й акти його представників не зобов'язують українського народу*» [2, арк. 92].

19 липня 1951 року ВО УНР вислав ноту до ООН та усіх «вільних» країн світу у справі територій між СРСР та Польщею. У ноті, виявляючи небезпечні для українського народу наслідки договору СРСР із сателітною до нього Польщею про «виміну» прикордонних територій, іменем УНР як виразника волі українського народу, було заявлено, що «*...жодне відступлення української національної території урядом ССРСР чи урядом советської України не може зобов'язувати українського народу*» [2, арк. 93], було також стверджено засаду, що «*українські етнографічні території мусять належати до майбутньої демократичної української держави*» [2, арк. 93].

У серпні 1951 року Державний Центр УНР вислав до Державного Секретаря США п. Діна Ейчесона обширний меморіал у зв'язку з Комунікатом Радіо «Вільна Європа» від 22 березня 1951 р про східні кордони Польщі. Меморіал, опираючись на численні політичні, правові, історичні та інші аргументи, стверджував, що «*...західно-українські землі є інтегральною частиною території Української Держави, нині опанованої російсько-большевицьким режимом*» [1, арк. 16].

До Меморіалу додано витяг із протоколу засідання Британської Палати Громад від 21 лютого 1945 року, щодо установлених на конференції Великої Трійки в Ялті нового польсько-українського кордону. Копії меморіалу було розіслано урядам країн вільного світу³, у тому числі й польському екзильному уряду

¹ Відповідно до Глави VII, статті 51 Карті ООН (статуту ООН) передбачається невід'ємна можливість індивідуальної або колективної самооборони у випадку нападу або загрози нападу/окупації країни-члена ООН з метою підтримання світової безпеки.

² Рада Європи – міжнародна організація. Членство відкрите для всіх європейських держав, які визнають принципи верховенства закону і гарантують основні права людини і свободи для своїх громадян.

³ Меморіал разом із витягом було надіслано урядам таких країн: уряду США, Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії, Швейцарії, Нової Зеландії, Південної Африки, Бірми, Голландії, Ірану, Греції, Туреччини, Пакистану, Індії, Австралії, Швеції, Аргентини, Філіппін, Лівану, Перу, Сирії, Цейлону, Мексики, Колумбії, Ірландії, Індонезії, Куби, Норвегії, Уругваю, Португалії, Естонії, Домініканської Республіки, Австрії, Чилі, Єгипту, Кореї, Латвії, Литви, Іраку, Парагваю, Гватемали (перелік здійснено згідно з оригіналом «Списку висланих відписів меморіалів»).

в Лондоні. У цьому своєму зверненні до Державного Секретаря США п. Діна Ейчесона уряд УНР також декларував свою підтримку проекту сенатора Вільяма Бетона¹.

Вибір хронологічного періоду при висвітленні проблематики багато в чому зумовлений розгортанням діяльності міжнародних організацій і відповідно активізацією участі уряду УНР в екзилі в них. Саме в проміжку між 1945 та початком 1950-х світова спільнота інтенсивно займалася питаннями прав людини. У 1948 році Організація Об'єднаних Націй прийняла Загальну декларацію прав людини, а у 1950 році Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, яка пізніше була покладена в основу діяльності Європейського суду з прав людини.

Натомість те, що відбувалося в Україні в області прав людини під нещадним тиском Радянського Союзу, гранично дисонувало з постановами Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи.

Так, беззаперечним порушенням прав і свобод людини було масове вивезення українського населення до спецтаборів. Саме уряд УНР був тією транслюючою ланкою, осередком гласності, крізь який доля в'язнів-табірників мордовських таборів, принаймні якоюсь мірою, стала відомою світовій спільноті. Безпідставні обвинувачення, нелюдське трактування українського населення в штучно створених місцях позбавлення волі, суворий режим без надії на дострокове звільнення – усе це представники різних прошарків українського населення досвідчили не за бандитизм, вбивства чи зраду, але за буття свідомими представниками свого народу.

Серед архівних справ, дотичних до уряду УНР в екзилі, надзвичайно важливим до введення в науковий обіг є лист в'язнів табірників СРСР до ООН. Цей лист лише в незначній мірі відкривав світу злочини, які чинив радянський уряд проти не лише українського населення, але й представників інших національностей. Наводилися факти про те, як на масових табірних цвинтарях радянська влада будує нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площадки, аби лише затерти сліди численних вбивств політично «ненадійних» елементів. Так, у Республіці Комі, станція Абезь, 1, 4, 5-ий табори стояли на колишніх кладовищах. У Мордовії станція Леплей 3-а № 5, 1-й та 2-й поліровочні цехи, технічний кабінет і кузня були побудовані на масових захороненнях [3, арк. 60]. Із листа стало відомо про масовий розстріл в'язнів у місті Воркуті, Республіка Комі, де на шахті № 29 здійснювано розстріли під керівництвом та за участю генерального прокурора Руденка тих політв'язнів, які вимагали поліпшення умов існування [3, арк. 61]. Відомо з цього відкритого листа стало й те, що у Казахстані у таборі Кінгір, п/с 392/ 3-я і 1-я колони жінок і мужчин давлено чотирма танками

за те, що вони домагалися своїх прав [3, арк. 61зв.]².

Викривалися також злочини Радянського Союзу проти усього населення України шляхом створення штучного голоду на Україні, вивезення мільйонів тонн хліба за кордон у цілях пропаганди комуністичного режиму. Наприкінці листа в'язні мордовських спецтаборів звернулися з проханням до ООН визначити відповідну комісію для перевірки поданих ними фактів, що мали місце у 1953 р. у Воркуті та Норильську, а у 1954 р. у Караганді, де своїми жорстокостями відзначилися генеральний прокурор Руденко і заступник міністра МВС Масленніков; посприяти звільненню усіх учасників страйків, чи будь-якого протесту масового чи поодинокого, оснований на законних принципах прав політв'язня, які в наслідок своїх вимог були вдруге засуджені і з таборів перевезені в закриті тюрми.

Уряд УНР в екзилі таким чином став трансмітером інформації, яка трималась радянською владою під грифом цілком таємно.

Діяльність, що її реалізував уряд УНР в екзилі у вигляді численних нот, меморандумів та офіційних листів в період після Другої світової війни та на початку 1950-х, спричинилась до формування більш об'єктивного уявлення в міжнародній спільноті про складне становище українського народу під тоталітарно-поліційним режимом радянської Москви.

Так, шляхом введення до наукового вжитку певних документів із фонду уряду УНР в екзилі, було заявлено про низку проблем, які піднімалися урядом УНР у різний час між 1945 та початком 1950-х років, у період створення та активного функціонування міжнародних організацій, основоположною ціллю яких була підтримка та зміцнення міжнародного миру та безпеки. Крізь низку листів та меморандумів з приводу поневолення більшовизмом українського народу уряд УНР витворював, так би мовити, зовнішній погляд на існуючі на той час проблеми в Українській РСР, що значною мірою контрастувало із офіційними декларативними заявами УРСР на міжнародній арені.

Окрім викривального моменту в політиці уряду, в екзилі основоположним було прагнення відродження української незалежної держави із її подальшим приєднанням до спільноти незалежних демократичних держав – до майбутньої Об'єднаної Європи.

¹ Йдеться про План Маршала, проти якого виступала радянська влада.

² Розстріли здійснювались фактично над тими в'язнями, які у повоєнний період (1944-1955 рр.) своїми руками піднімали важку і легку промисловість на рівень, вищий довоєнного, працюючи в умовах 9-11 годинної праці, проживаючи в тісних бараках зі славновісними «парашами», де порушувались усі норми гігієни. Ці люди після постановки питання про покращення умов прожиття наражалися на розстріли, зрівнювалися танками з поверхнею землі, а багатьох судили повторними вироками до 10-25 років і розвозили в закриті тюрми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф. 5235 : Уряд Української Народної Республіки в Екзилі, оп. 1, спр. 60 : Меморандум УН Ради до Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з приводу поневолення більшовизмом народів. 10 серпня 1950 р.

2. ЦДАВОВУ України, ф. 5235, оп. 1, спр. 130 : Документи про роботу виконавчого органу УН Ради. Документи про дозвіл змінити прізвище Волгаєва Петра Васильовича на Вулгай. (Копія свідоцтва листування) : листування УН Ради з головою Асамблеї Об'єднаних Націй про міжнародно-правове становище України, звіт про діяльність УН Ради за 1950-1951 роки ; проект закону про Державний трибунал УНР та ін. 27 лютого 1937 р. – 20 грудня 1952 р.
3. ЦДАВОВУ України, ф. 5235, оп. 1, спр. 81 : Документи про роботу УН Ради. Інформація для членів Організації українських націоналістів за кордоном про діяльність тимчасового керівництва закордонних частин ОУН, відкритий лист в'язнів табірників СРСР до ООН, звернення українських політичних партій на чужині до громадянської думки світу.

Рецензенти: Кучерепа М. М., к.і.н., професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© Бойко В. О., 2010

Стаття надійшла до редакції 27.06.2010 р.